

Оникієнко О.А.

здобувач вищої освіти

Біляцька В.П.

доктор філологічних наук, доцент,

професор кафедри філології та мовної комунікації

Національний технічний університет

«Дніпровська політехніка»

ПОСТАТЬ ДМИТРА ЯВОРНИЦЬКОГО У ПРОЗІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

***Анотація.** Непересічна постать Дмитра Яворницького надихала і продовжує надихати художників, скульпторів, композиторів, діячів кіно, а також, митців слова. У статті розглядаються прозові твори Олесь Гончара, в яких персонажем або прототипом художнього образу є Дмитро Яворницький. Аналізується те, як у цих творах зображена постать дослідника Січеславищини, «козацького батька» та для утвердження яких ідей вона використовується письменниками.*

***Ключові слова:** Дмитро Яворницький, проза, митці Січеславищини, Олесь Гончар.*

***Onykiienko O., Biliatska V. The figure of Dmytro Yavornytsky in the prose Olesy Honchar.** The extraordinary figure of Dmytro Yavornytsky has inspired and continues to inspire artists, sculptors, composers, filmmakers, and, of course, artists of the word. The article examines the works (prose and poetic) of writers from the Sicheslav region, in which Yavornytsky acts as a character or prototype of an artistic image. It analyzes how the figure of the explorer of Sicheslavshchyna, the «Cossack father» is depicted in these works and what ideas it is used to assert by the outlined writers.*

***Key words:** Dmytro Yavornytsky, prose, poetry, artists of Sicheslav region, Olesy Honchar.*

Актуальність дослідження. Цьогоріч виповнюється 170 років від дня народження Дмитра Івановича Яворницького (1855–1940), видатного українського вченого, історика, археолога, письменника, музеєзнавця (обіймав посаду директора теперішнього Дніпропетровського

національного історичного музею з 1905 по 1933, упродовж 28 років), дослідника і популяризатора козацької спадщини. Люди його покоління закладали підвалини могутності нашої держави, мріяли про вільну, квітучу Україну, де життя своє присвятили служінню рідному народові. Такі особистості, як Дмитро Яворницький є важливими сьогодні, і ми не маємо права забути їхні імена.

Мета статті полягає в необхідності осмислення постаті Дмитра Яворницького у прозових творах Олесь Гончара, адже саме на теренах цього краю тривалий час жив і працював науковець і до його постаті зверталось багато письменників Січеславщини.

Виклад основного матеріалу. У час «відлиги», 1962 року, було надруковано книгу Івана Шаповала «В пошуках скарбів», яка мала великий резонанс, з передмовою Максима Рильського. Вона «повертає образ Яворницького з пільми замовчування, небуття за царських і сталінських часів, освітлює його правдивими розповідями про героїчний хист дослідника козацької минувшини [5, с. 6]. Збірка оповідань біографічного жанру «В пошуках скарбів» «титультний твір» (С. Мартинова) письменника, кілька разів вона перевидавалася українською та польською мовами, а головне, що в ньому створено живий образ Дмитра Яворницького, «козацького батька».

До постаті «козацького характерника» у творах «Собор», «Спогад про океан» і в незавершеному романі «Великий Луг» звертався і наш земляк, Олесь Гончар. «Місто Дніпро є знаковим у життєвій і творчій долі письменника: народився в с. Ломівка на околиці Дніпропетровська; після Другої світової війни повернувся до міста, у якому народився і продовжив навчання в ДДУ, жив у оселі сестри, де написав перші твори; до 1984 року щоліта приїздив у відпустку. Тож не дивно, що на Придніпров'ї Олесь Гончар знайшов безліч прототипів героїв своїх творів» [1 с. 173] У романі «Собор» Олесь Гончар викриває найменші симптоми духовного неблагополуччя, що почало загрожувати нашому суспільству, розвінчує психологію духовного браконьєрства. Його важливі концептуальні центри трапляються не тільки в міркуваннях з приводу того, що всі ми – свідки руйнації та, по суті, причетні до неї, але і в історичних паралелях, які особливо загострені у вставній новелі «Чорне вогнище». Останні засвідчують: той, хто руйнує, – неминуче деградує. Для підтвердження і підсилення звучання цієї ідеї введено

образ Дмитра Яворницького. Саме в його уста вкладено відповідь Несторові Махнові (певно, саме руйнування та виборювання справедливості нечистими засобами і згубили силу його війська): «...то не ідеал, до якого йдуть через руїни та через трупи» [2, с. 178]. Яворницький – надзвичайно мужня людина (бо ж не побоявся стати «на шляху» в «піратів степів, розкудланих синів анархії», що п'яні вдерлися до «храму краси, історії, храму зодчества козацького» і поводитися в ньому, «як в конюшні», підтвердивши тим одну із легенд, які поширювались про нього: «Нічого, кажуть, не боїться: ні Бога, ні сатани, ні самої смерті» [2, с. 173]) – глибоко усвідомлює надзвичайно важливу істину – на руїнах та крові не створити нового. Вчений рішуче зупиняє розгульну силу махновців. Серед розвихреної стихії доби, безладдя він зумів відстояти історичну пам'ятку, щомиті ризикуючи власним життям, зберегти її для нащадків.

У романі «Собор» образ Дмитра Яворницького розкрито у трьох основних аспектах: людина, неповторна індивідуальність; громадянин-патріот, син України, сучасник складної і героїчної доби; самобутній талановитий вчений, хранитель скарбів народних. Концепція образу складається як результат уважного і серйозного прочитання біографії Яворницького, спогадів про нього, переказів, легенд. Визнаючи співвідношення Яворницького-людини і дослідника, хранителя цінностей народних, шукаючи домінуючу образу, Олесь Гончар звертає увагу то на деталі портрету («самою поставою, кремезністю, вусами – живий запорожець!», «кремезнючий характерник», «огрядний, крутоплечний грамотій з запорозькими вусами», «козарлюга», «сивоусий Яворницький», «вусатий велет», «могутня постать» [2]), то на риси внутрішнього світу («На твоєму боці сила, на моєму – правда. Сила розвіється, а правда – ніколи!»; «Дух руйнівний, стихія руйнацтва – це не моя стихія...»; ствердження, що його правда «на верхах собору, на його шпилі» [2, с. 181]), то на героїчні риси вдачі гуманіста суворої епохи (Яворницький сміливо кидає у вічі махновцям: «Паливоди! Розсьоби! Горшкодери! Гетьте з собору!» [2, с. 177], не дозволяє їм «порядкувати» в ньому). Науковцеві були чужі люди, позбавлені духовності, які не спроможні до будь-якого високого руху, обмежені й примітивні у своїх прагненнях.

Активізація суспільно-історичного фону розширила можливості для відтворення постаті Дмитра Яворницького в соціальному та психологічному планах. У романі розкрито нерозривний зв'язок двох граней творчої вдачі героя та його долі: народності, громадянської мужності, на ділі, а не на словах, любові до Вітчизни, синівського і разом із тим батьківського ставлення до неї. У романі образ Яворницького подано передусім через легенди та перекази, які побутують у народі і про які розповідають Махнові його радники-теоретики (про те, що «оковитої цареві не дав», «професор, а всі степи пішки обходив, пороги щороку пропливає, руки-ноги на хортицьких скелях поламав, та все тієї козаччини дошукується», «кожну степову могилу... обстежив, скарби нечувані здобув для свого музею», «воскрешає славу минулих віків, задля неї живе, всьому світові поклав розповісти про лицарів козацької республіки», про козаччину «томи понаписував, всі перекази про запорозьких характерників позбирав» [2, с. 173]). Нестор Махно залишився під враженням від зустрічі з ним, не змінивши думки, що склалась раніше: «Не густо зустрінеш у житті таких Яворницьких!» [2, с. 183].

Н. Іванова зазначила, що образ Яворницького в романі «Собор» має «характерницький» відтінок. «Письменник випробовує всю сцену зустрічі Яворницького з Махном біля Собору за принципом монтажу, оскільки відбувається зміна позицій статуарності. Експресія і динамічність відсутні – є лише закарбована музика характерницьких форм. Топохрон Яворницького в романі Гончара досить обмежений, звужується ще більше, коли Яворницький зображується в отворі дверей – увесь, як на «фоні вічності», що сам стає уособленням Собору» [4, с. 75].

Образ Дмитра Яворницького в романі – взірць для всіх поколінь. Це добре усвідомлює герой роману Микола Баглай. Він переконаний, що вчений знайшов у козацьких могилах саме те, на що так бідні його нащадки, – «дух козацької республіки, затоптаної невігласами, дух непокори і патріотизму» [2, с. 194]. Дмитро Іванович Яворницький був із тих істориків, які завжди відчують зв'язок минулого із сучасним, котрі в тісному зв'язку науки і життя вбачали запоруку розквіту науки і поліпшення життя. Отже, подавши образ справжнього патріота своєї землі в минулому, Олесь Гончар закликає сьогоденне і майбутнє покоління берегти своє коріння – Україну, без цього не може бути ні повноцінного життя, ні взагалі існування нації.

У повісті «Спогад про океан» Олесь Гончар розкриває тему руйнації у різних її проявах, протиставляючи їй духовність. Безіменним на початку твору постає перед читачем спаралізований мільйонер, який уособлює руйнівну силу ядерної фізики, творець страшної ядерної зброї. Автор у творі називає його надлюдиною, нахмуреним генієм, всесильним алхіміком XX віку, паралітиком, маститим фізиком у візочку, самодуром, Гаргантюа, пташиним меценатом, керманичем науки, спрутом, ядерним можновладцем, троглодитом загниваючого ладу [3]. Такі контекстуальні синоніми увиразнюють характеристику персонажа, слугують маркерами негативного ставлення до нього. «І цей Ізотоп... Генерали величають його генієм, а для мене він монстр з потворно скомбінованих генів... Перед нами він і не приховував, що його мета – з допомогою науки маніпулювати планетою!» [3, с. 44]. На противагу його «сатанинській силі» автор подає образ світлої людини – Дмитра Яворницького. «Помоєму, у житті є генії і “генії”. Справжній геній той, хто здатен відвернути апокаліпсис, а не той, хто його наближає. Не повернеться в мене язик назвати генієм того, хто експериментує зі злом!» [3, с. 44]. Для увиразнення позитивної конотації образу Яворницького, який, «як справжній мудрець, ішов по глибинах життя, розумів ні з чим незрівнянне значення духовності» [3, с. 77], Олесь Гончар використовує різноманітні варіанти контекстуальних синонімів на зразок: «степовий професор», «людина чистого життя», «народний професор», «піший-пішаниця», «професор-сивоус», «вічний лицар нашого краю», «людина-гігант», «побратим», «чудодієць» [3].

Ці характеристики Дмитра Яворницького несуть у собі позитивне емоційно-оцінне значення, викликане симпатією до носія, бажанням підкреслити позитивні риси характеру особи, наприклад: «Із року в рік іде, гайдабурить степами, і добротою зустрічають натруджені села цього пішохідця, впізнають його постать у солом'яному брилі, в одязі селянській, з очима, повними мрії і сонця...» [3, с. 87]; «Який торік і позаторік він був, такий і нині кушпелить степами: піший-пішаниця, несе людям свої загадки й відгадки, свій дотепний, сонячний жарт, що теж не знає старіння» [3, с. 89]. Слава про Дмитра Івановича «котилася від столиць і до найвіддаленіших степових хуторів» [3, с. 87] тому, що він «носив у собі невивгасну і безкорисливу любов до свого народу, до його історії, до його душі» [3, с. 88]. Свого часу Яворницькому пропонували

виїхати в Лондон чи в Париж, надали цілий пароплав для евакуації музейних цінностей, але він відмовився залишати Україну, бо «нема на світі, мовляв, такого судна, на якому розмістились би його рідні степи та пороги дніпровські...» [3, с. 104]. О. Гончар постійно змушує читача розмірковувати над глобальними проблемами людства, порівнюючи образи містера Ізотопа і професора Дмитра Яворницького: «Чому навіть два генії бувають такі протилежні своєю структурою? Один шукає – для людини, другий – проти неї? Один навіть у травах знаходить спільника людству, у народних переказах, у скарбах курганних відкриває силу мудрості, краси, взірця для життя, а другий тим часом із надр сліпої речовини видобуває силу несамовитих енергій, нерідко спрямованих проти нас усіх?» [3, с. 86].

Висновки. Отже, у розглянутих творах Олеся Гончара постать Дмитра Яворницького постає, як добра людина, невтомний шукач і захисник пам'яток козацької старовини, патріот, який своїм прикладом спонукає майбутні покоління плекати про історію рідного краю. Вважаємо, що в окресленому напрямі ще можливі подальші розвідки, оскільки доробок письменника в означеному аспекті є малодослідженим.

Література

1. Біляцька В. «Духовна енергетика» Олеся Гончара в адресованій ліриці поетів Придніпров'я. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філологія»*, 2023. Вип. 53. С.9–17.
2. Гончар Олесь. Собор : роман. Київ : Дніпро, 1989. 271 с.
3. Гончар Олесь. Спогад про океан. Електронна книга. Київ : Мультимедійне видавництво Стрельбицького, 2017. 117 с.
4. Іванова Н.І. Довженко і Гончар: Типологія мотиву донкіхотства. *Олесь Гончар і шістдесятництво. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 80-річчю від дня народження Олеся Гончара*. Дніпропетровськ: Навчальна книга, 1998. С. 71–76.
5. Шаповал Іван. В пошуках скарбів. Київ : Радянський письменник, 1963. 302 с.